

Л.Т. Тлегенова¹, Т.Қ. Сақабай²

¹Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан;
²Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
 (E-mail: tolkinist78@mail.ru)

1928–1941 жж. Қазақстандағы кино саласының материалдық-техникалық негіздерінің даму сипаты

Мақалада соғысқа дейінгі жылдардағы Қазақстандағы кино саласының материалдық-техникалық негіздерінің дамуы, оның басқару органдары, кино саласының өндірістік-техникалық істерін жүргізу мәселелері қарастырылды. Сонымен қатар авторлар кино саласындағы кемшіліктер, «Қазақкино» тресінің құрылуы мәселелерімен қатар, киноны саясатта кеңінен пайдалану үшін, оның материалдық-техникалық жағдайына көңіл бөліп, республиканы киноландыруға бөлінген киноқондырғылардың жылдан жылға үздіксіз дамығандығын атап өтті. Мұрағаттық материалдар негізінде 1920–1940 жылдардағы Қазақстандағы киноөндірісінің даму деңгейі сипатталды.

Кілт сөздер: киноөндіріс, материалдық-техникалық негіздері дамуы, киноландыру, «Востоккино» тресі, «Қазақкино» тресі, өндірістік-техникалық істер, киноқондырғылар, кинопрокат қоры, киностудиялар, «Союзкинохроника».

КСРО-ның көлемінде киноландыруды жоспарлы түрде дамыту ХХ ғасырдың 20-жж. екінші жартысынан бастап қолға алынды. Кеңестер Одағында кино өнеркәсібінің техникалық жабдықталуы, негізінен, шет елдік өндіріс орындарына тәуелді болды. 20-жж. соңында киноның саяси маңыздылығына орай, оны басқару органдары қалыптасты. 1929 ж. КСРО-ның ХКК-нің жанынан елдегі кино ісіне жетекшілік жасайтын арнайы Кинокомитет құрылады. 1930 ж. Кинокомитет таратылып, кино ісінің техникалық жағына жетекшілікті күшейту мақсатында КСРО-ның БХШК-нің жанынан кинофото өнеркәсібі жөніндегі бірлестік құру туралы қаулы қабылданады. Кино саласының барлық өндірістік-техникалық істерін жүргізу сол бірлестіктің қарамағына берілді [1; 36]. Аталмыш мекемелердің ұйымдастырылуымен, Кеңес Одағында кино өнеркәсібі саласы біртіндеп дами бастады. Сонымен қатар кино ісіне бірорталықтан басқару жасау жүйесі қалыптасты. Енді киноландыруға қажетті құрал-жабдықтар орталық кеңестік өндіріс орындары арқылы шығарылатын болды. Кино өндірісі тек Ресейде ғана емес, сонымен қатар Украина, Грузия, Әзербайжан, Армения, Өзбекстан сияқты ұлттық республикаларда да өркендеді [1; 83].

1920 жж. ортасына дейін Қазақстанда кино ісі саясаттан тыс, бейтарап қалыптасып келе жатты. Бұл уақытта оның кеңестік идеологияны насихаттаудағы ролі әлсіз болды. Кино көбінесе көңіл көтеру құралы ретінде қабылданып, жекелеген адамдардың пайда түсіретін кәсібі түрінде дамыды. Онда көрсетілетін фильмдердің жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігі, салт-санасымен де ешқандай байланысы болмады. 20-жж. екінші жартысында киноға партиялық-мемлекеттік жетекшілік жасау үрдісі басталады. Киноның мазмұны толық өзгерді. Соның нәтижесінде 1925 жылдан Қазақстандағы партиялық съездер, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің социалистік құрылысты орнатудағы ерліктері туралы хроникалды-деректі фильмдер саны көбейді. Бұл фильмдерді Мәскеу, Ленинград сияқты қалалардан келген кинооператорлар, режиссерлер түсірді [2; 35, 38, 39], техникалық жағдайына көңіл бөлінді. Соның бір дәлелі, республиканы киноландыруға бөлінген киноқондырғылардың жылдан жылға үздіксіз дамығандығы.

Дегенмен, 1930 ж. Қазақстандағы киноландыру барысына тексеріс жүргізген комиссияның қорытындысы Қазақ АКСР-ның ХКК-нің отырысында тыңдалып, сол жылы республикаға бөлінетін киноқондырғылардың халықтың сұранысын қанағаттандыра алмайтындығы көрсетілді [3; 21-п.]. Оның басты себебі елді мекендердің, әсіресе ауылдардың шашыраңқы әрі алыс орналасуы болып табылды. Алыс аудандармен, оның ішінде көшпелі қазақ ауылдарымен байланыстыратын жолдардың нашарлығынан, көптеген жылжымалы киноқондырғылар тез істен шығып қалып отырды. Оларды түзетуге қажетті қосалқы бөлшектерді алуда Қазақстан одақтық киноөндіріс орталықтарына тікелей тәуелді болды. Мысалы, 1929–1930 жылдары Қазақстан тарапынан 99,8 мың сом көлеміндегі қосалқы бөлшектерге тапсырыс берілгенімен, оның 10 %-ы ғана орындалды [3, 21-п.].

Оған 30-жж. басындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың ауырлауы да өз әсерін тигізді. Аштықтан қырылған ауыл тұрғындары мен қалаға көшіп кетушілер есебінен, ауыл-село халқының

саны азайды. Сондықтан ауыл-селоны киноландырудағы жетістіктер, жыл сайын өсіп отырған киноқондырғылармен қатар, халықтың санының азаюымен де байланысты болды. Ауыл-селолық жерлерді, қаламен салыстырып қарағанда, ауыл-селоны киноқондырғылармен қамтамасыз ету деңгейі әлі де төмен болды.

Кино саласының даму деңгейі тек киноқондырғылардың санының артуымен ғана анықталмайтындығы белгілі. Осы қондырғылардың үзіліссіз жұмыс жасауы, үнемі фильмдермен қамтамасыз етіп тұратын кинопрокат қоры мен киностудияларға тікелей тәуелді болды. Сонымен бірге, оларды қозғалысқа келтіріп, халықтың қажетіне жарататын мамандар даярлау да маңызды мәселе. Осыған орай, Қазақстанда бірқатар шаралар ұйымдастырыла бастады.

1928 жылы КСРО-ның ХКК-нің жанынан бүкілресейлік «Востоккино» тресі құрылады [4; 30]. Бұл қоғам Шығыс республикалары халықтарына киноқызмет көрсету және осы республикалардың ұлттық кинематографиясын дамыту, жергілікті халықтан кәсіби мамандар даярлау мақсатымен ашылады. Оның қазақ бөлімі Алматыда 1929 жылдың 6 қарашасында құрылады [3; 6-п.]. Бірақ бөлім құрылғанымен, оның қарқынды жұмыс жасап кетуіне мүмкіндіктер жасалмады. «Востоккиноның» қазақ бөліміне сол жылы тексеріс жүргізген Қазақ АКСР-ның ХКК-нің комиссиясы бөлімнің ешқандай қаржы базасының жоқ екендігін анықтайды [3; 8-п.]. Қаржы болмағандықтан, бөлімнің материалдық-техникалық жағдайы да белгіленген талапқа сай келмеді. Сонымен қатар бөлімге тұрақты жұмыс жасайтын арнайы мамандар бекітілмеді. Алматыға кинооператорлар орталық басқарманың тапсырмаларымен келіп, өздеріне қажетті сюжеттерді түсіріп, кері қайтып отырған. Соған қарамастан, сапасы төмен болса да, «Востоккиноның» қазақ бөлімінде «Соңғы жаңалықтар» киножурналы мен бірқатар деректі фильмдер түсіріледі. Алайда, Қазақстан сияқты ірі республика үшін, осы өнімдермен ғана шектелу жеткіліксіз болды.

Аталмыш бөлім 1931 ж. Қазақ өлкелік комитетінің назарына ілікті. Комитеттің отырысында «Востоккиноның» қазақ бөлімінің құрылғаннан бастап сол уақытқа дейін өз жұмысын дұрыс жолға қоя алмағандығы айтылды. Өлкелік комитет республикада киноның партияның ұрандары мен міндеттерін халық арасына кеңінен насихаттаудағы қуатты құрал ретінде пайдаланылмағандығын да бөлімнің қанағаттанарлықсыз жұмысымен байланыстырды. Себебі Қазақстандағы социалистік құрылысты бейнелейтін сапалы фильмдер түсірілмеді. Ал, түсірілген фильмдер өте ұзақ уақыт дайындалып, оның өзінде сапасы сын көтермеген. «Востоккиноның» 1931 жылға арналған өндірістік жоспарында, кинохрониканы қоспағанда, Қазақстан жайлы ешқандай фильм болған жоқ. Бөлімде қызмет ететін мамандардың 20–25 %-ы ғана қазақтар мен аз ұлттар өкілдерінен құралды [5; 303].

Бұл жағдай Қазақстанның өзінде киноөндіріс орталығын қалыптастырудың аса қажет екендігін көрсетті. Үкімет тарапынан осы мәселеге байланысты бірқатар шараларды іске асыру көзделді. 1931 ж. Қазақ өлкелік комитеті, Алматыда кинофабрика салу жұмысын республиканың бірінші кезектегі құрылыстарының қатарына енгізу жөніндегі қаулысын шығарады [6; 429]. Сонымен қатар, осы қаулыда кинофабриканың салынуына байланысты, Мәскеудегі «Востоккино» басқармасына Қазақстанда 1932 жылы кинотехникум ұйымдастыру мәселесін қою шешімі қабылданады.

Бірақ осы жылы «Востоккиноның» қазақ бөлімі өз жұмысын тоқтатады. Кино тарихын зерттеуші Қ. Сиранов бөлімнің жабылу себебін материалдық-техникалық жетіспеушілікпен қатар, сценарийлердің болмауымен түсіндірді [7; 37]. Ол, жазушы І. Жансүгіровтың сол уақыттағы қазақ жазушыларының сценарий жазуға әлі де аз көңіл бөлетіндіктері туралы пікірін келтіреді. Дегенмен, бұл жерде басты мәселе қазақ жазушыларында емес, жазылатын сценарийдің тақырыбына, мазмұнына байланысты туындаған. Себебі ұлттық құндылықтарды насихаттауға мүдделі болған жазушылардың шығармалары партиялық талаптарға сай келмеді. Жазушылардың шығармалары қатаң түрде бақылауға алынды. Осындай шаралар кинодраматургияның дамуына мүмкіндік бермеді.

Жалпы, кино саласындағы сценарийлерге саяси цензураны ұйымдастыру мәселесі Кеңес Одағында 1926 жылдан күшейтіле бастады. РКФСР-ның ОХК жанындағы ойын-сауық және репертуарларға бақылау жасау жөніндегі Бас комитеті сол уақытқа дейін дайын өнімге баға берумен шектелді. Бірақ бір көркем фильмнің орташа бағасы сол жылдары 30–40 мың сом мөлшерінде болса, түсіріліп қойған фильмге тыйым салу, мемлекетке елеулі шығын әкелді. Сондықтан аталмыш комитет сценарийлердің мазмұнына, фильм түсірілмей тұрып, алдын ала бақылау жасау құқын беру талабын БК(б)П-ның ОК-нің Ұйымдастыру бюросына ұсынады [8; 50].

Ал 1934 ж. РКФСР-ның ХКК, РКФСР-ның ОХК жанындағы ойын-сауық және репертуарларға бақылау жасау жөніндегі Бас комитеті туралы ережені бекітіп, қаулы шығарады [8; 61–63]. Онда РКФСР территориясында ойын-сауық және репертуарлардың барлық түріне Бас комитеттің алдын

ала, одан кейін де саяси-идеологиялық, көркемдік бақылау жасауды жүзеге асыратындығы жөнінде шешім қабылданады. Бас комитеттің жергілікті органдары ретінде автономиялық республикалардың ОХК-ның құрамында оның жергілікті басқармалары құрылады.

Осындай мекемелердің құрылуы кино ісінің дамуына теріс әсерін тигізді. Жаңа заман талаптарына бейімделуге бет бұрған жазушылардың социалистік тақырыпта шығарма жазудағы тәжірибелері аз болды. Партияның тапсырмасымен жазылған шығармалардың көпшілігі сын көтермеді. Осылайша, социалистік реализм әдісінің әдебиет саласында жан-жақты дамып кетпеуі, киносценарийлердің де кеш туындауына алып келді. Бұл жағдай өз кезегінде кино саласының материалдық-техникалық базасының нығаюын шектеді.

1932 жылдан бастап «Востоккиноның» қазақ бөлімі бүкілодақтық трест «Союзкинохроникаға» беріледі [2, 42; 5, 296]. Дегенмен, бұл өзгерістер Қазақстандағы кино ісінің дамуына жағдай жасай алмады. «Союзкинохрониканың» Алматыдағы базасы нақты нәтижелерге қол жеткізбеді. Оған қажетті мамандар да, материалдық мүмкіндіктер де болмады. Ал, Қазақ өлкелік комитетінің 1931 жылғы белгіленген Алматыда кинофабрика салу және кинотехникум ашу арқылы, Қазақстанның киноөндірісін қалыптастыру бастамасы аяқсыз қалды. Сөйтіп, Қазақстан киносы бұрынғысынша орталық кинотрестердің бөлімі ретінде қала берді.

Қазақстанда жеке киноөндірісін қалыптастыру ұсынысы туындағанда, «Союзкино» басқармасы оған бірден қарсылық білдірді. 1932 жылы аталмыш басқарма тарапынан КСРО-ның ХКК-нің төрағасының орынбасары Т. Рысқұловқа хат жолданып, онда Алматы қаласында кинофабрика салудың қажет емес екендігіне тоқталады [9; 5-п.]. Ол кинофабриканың қажетсіздігін Мәскеудегі бүкілресейлік трест «Востоккиноның» қарамағындағы бай өндірістік база мен қазан қаласында салынып жатқан кинофабрикамен дәлелдеуге тырысады. Оның ойынша, Қазақстан киносы сол өндіріс орындары арқылы дамуға тиіс. Сонымен бірге үнемі қызмет жасайтын өндірістік база мен соған сәйкес оқытушы-кадрлардың жоқтығынан, Алматыда кинотехникум ашуды да кейінге қалдыру туралы ұсыныс білдіреді. Ал, ұлттық көркем-өндіріс мамандарын, орталық киноинституттары мен техникумдарына жіберу арқылы дайындауға Қазақстанның толық мүмкіндік жасай алатындығын алға тартады.

Дегенмен, Т. Рысқұлов жоғарыдағы пікірді ескермей, 1932 ж. РКФСР-ның ХКК істері Басқармасы мен экономикалық Кеңесіне Қазақстанның кино саласын дамыту мәселесін қарастыру туралы нұсқау береді [9; 6-п.]. Соның нәтижесінде, Қазақ АКСР-ның ХКК-не хат жолданып, онда екінші бесжылдық жоспарын дайындағанда, оған кинофабрика салу жобасын міндетті түрде енгізуін сұрайды. Сонымен қатар Қазақстанда кинофабрика салу мәселесі шешімін таппағанның өзінде, ұлттық мамандар даярлайтын кинотехникум ұйымдастыру жобасын жасау да тапсырылады. Бірақ бұл шаралар нақты нәтижелер бермеді.

Енді Қазақстан киноөндірісін қалыптастыруға «Союзкино» басқармасы тарапынан қарсылық білдіру себептеріне тоқталайық.

Қазақстандық киноөндірісінің дамымай қалуы орталық киноқызмет көрсету мекемелеріне тиімді болды. Себебі киноөндірісі жоқ жерде, бай кинофильмдер қорының болмайтындығы белгілі. Осындай себептерге байланысты, Қазақстан кинофильмдер мен әр түрлі бағдарламаларды орталық мекемелерден прокатқа алып отыруға мәжбүр болды. Прокатқа берілген бір кинофильмнің бір күндік бағасы — 4 сом 20 тиын тұрған [3; 23-п.]. Мысалы, сол жылдары Мәскеуден Жаркентке жіберілген кинофильмнің барып, кері қайту уақыты — 20–25 күнге, Гурьев үшін 16–18 күнге жалғасқан. Бұл жерде елді мекендер арасын байланыстыратын жолдардың нашарлығы немесе жоқтығы, көліктердің тапшылығы да үлкен кедергі болды. Сонда бір кинофильм үшін жоғарыдағы қалалар 70–105 сом төлеген. Ал, 1928 жылдың 20 желтоқсанындағы келісім [3; 23-п.] бойынша, прокатқа алынған кинофильм мен бағдарламалардың бағасына жол жүру уақытының қосылмайтындығы көрсетілген болатын. Бірақ бұл ереже орындалмай, әрбір көрсетілген кино немесе бағдарламаның бір күндік бағасы жолдың есебінен бірнеше есеге қымбаттап отырды. Осылайша, орталық киноқызмет көрсету мекемелері Қазақстанға өз өнімдерін прокатқа жоғары бағаға берді. Фильмдерді прокатқа беру жұмыстарында белгілі бір ереженің, тәртіптің болмауы, киноөнімдерінің бағасының еркін өзгеріп отыруына ықпал етті.

Сонымен қатар кинопрокат конторлары республиканы киномен қамтамасыз етуге немқұрайлы қарады. Бұл халықты фильм таңдау құқынан айырды. Белгіленген ереже бойынша, бір рет көрсетілген кинофильм немесе бағдарлама 6 айдан [9; 14-п.] кейін ғана прокатқа берілуі керек. Ал Қазақстанға бір кинофильм айына бірнеше рет қайталанып жіберілді. Кинофильмдермен жүйелі

түрде қамтамасыз етілмеу салдарынан, бірқатар аймақтардағы кинотеатрлар жабылып, киноқондырғылар пайдаланусыз қалады. Осындай жағдай әсіресе 30-жж. ортасында жиі қайталанады.

30-жж. ортасындағы Қазақстандағы киноландыру жағдайының төмендеуі оның басқа ұлттық республикалардың даму деңгейінен артта қалуына алып келді. Елдегі кино ісіндегі кемшіліктер билік органдарының назарына ілікті. Осыдан кейін бірқатар жұмыстар атқарыла бастады. 1934 ж. Қазақ АКСР-ның ХКК-нің қаулысымен «Қазақкино» тресі құрылады [6; 296]. Оның міндеті республикадағы кино көрсету орындарын пайдалану, жаңа кинотеатрлардың құрылысы мен олардың жабдықталуын қамтамасыз ету болып белгіленеді.

Осы жылы «Қазақкино» тресінің тарапынан КСРО-ның ХКК-нің жанындағы кинофотоөнеркәсібінің Бас басқармасына хат жолданады. Ол хатта Қазақстандағы кино саласының басқа ұлттық республикалардың даму деңгейінен артта қалғандығы айтылады. Сонымен бірге «Қазақкино» тресінің жеке киноөндірісінің болмауы салдарынан, жергілікті бай материалдардың негізінде кино түсіру мүмкіндігінің жоқтығы жайлы жазылады. Үлкен территориясы, халқы көп ірі ұлттық республикаға Одақтық киноландыру Басқармасының тарапынан ешқандай көңіл бөлінбегендігі баса көрсетілген. Керісінше, хатта мәлімденгендей, «кинофильмдермен қамтамасыз ететін орталықтардың пайдакүнемдік саясаты, Қазақстандағы кино көрсету орындарының жойылып кету қаупін тудырды» [9; 14-п.].

«Қазақкино» тресінің құрылуы кино саласының белгілі бір деңгейде алға жылжуына жол ашты. Қаржыландыру мәселесі реттеле бастады. Соның бір дәлелі, «Қазақкинода» республикалық киноландыру қоры құрылды [4; 36, 37]. Ондағы жиналған қаражат кинотеатрлардың құрылысына, киноқондырғылар мен оларға қажетті жабдықтар алуға жұмсалды. Әр аймақтағы киноқондырғылардан түскен түсімнің белгіленген мөлшерін киноқорға аудару міндеттемесі қабылданды. Сонымен бірге қор жергілікті бюджеттен бөлінген қаржы есебінен де толықты.

1934 ж. Мәскеудегі орталық басқару орындары да жергілікті кинотрестердің жұмыстарына көңіл бөле бастады. Сол жылға дейін республикадағы кинотрестердің нақты жоспарлары жасалынбай, олар жыл сайын қаржысыз қалып отырды. Оны «Востоккино», «Союзкинохрониканың» қазақстандық базасының материалдық-техникалық жағдайының төмендігінен де байқауға болады. Ал, 1934 ж. Одақ құрамындағы республикалар мен өлкелердің жергілікті кинотрестерінің жоспарларының дайындалуына жетекшілік жасап, оны бекітіп, қаржы бөліп отыру РКФСР-ның ХКК-нің жанындағы киноландыру Басқармасына жүктеледі. Осыған орай 1934 ж. КСРО-ның ХКК-нің төрағасының орынбасары Т. Рысқұлов Қазақ АКСР-ның ХКК-не кинотрестінің 1934 ж. арналған жоспарының жобасын жасап, оны тез арада киноландыру Басқармасына ұсынуларын тапсырады [10; 58-п.].

Қазақстандағы киноландыруды дамытуға қаржы жағынан жетіспеушіліктер орын алса, Одақ көлемінде бөлінген қаржы толығымен іске аспай жатты. Мысалы, 1934 ж. КСРО-ның ХКК-нің жанындағы киноландыру Басқармасының бастығы міндетін атқарушы Ахметов Қазақ АКСР-ның ХКК-нің төрағасы О. Исаевқа құпия хат жолдап, онда Одақтағы киноландыруды қаржылай қолдау барысының орындалуы туралы сандық мәлімет береді. Халық шаруашылығын дамытудың екінші бесжылдық жоспарының негізінде, Мемлекеттік жоспарлау комитетімен келісе отырып, киноландыру Басқармасы Одақ бойынша киноландыруға 300 млн сом жұмсауды белгілеген. Ол қаржыдан 1933 ж. — 11,8 млн сом; 1934 ж. — 10,5 млн сом жұмсалынып, 1935 ж. 11,5 млн сом бөлу көзделген. Сонда екінші бесжылдыққа арналған 300 млн сомның 3 жылда 33,8 млн сомы (11,2 %) ғана пайдаланылған [9; 77-п.]. Бұл мәліметтен Қазақстанда кинофабрика мен кинотехникум салуға Орталық киноландыру Басқармасының қаржы жағынан барлық мүмкіндіктерінің болғандығын көреміз.

1934 ж. Қазақстанның кино саласын дамытуға бірқатар шаралар бағытталғанымен, олардың нәтижесі бірден көріне қоймады. Әсіресе кинофильмдердің техникалық жағынан жарамдылығы өте төмен болды. Таспалардың көбісі бірнеше рет үзіліп, қайта желімделген құрама, жарамсыз күйде пайдаланылды. Сол себептен фильмнің басы мен аяғының қайсысы екендігін айырудың өзі қиынға соғып, фильмнің орта кезіне келгенде кино көруге жиналған үлкендер жағы таралып, тек балалар ғана қалып отырған [11; 3]. Сонымен қатар 30-жж. фильмдердің басым көпшілігі дыбыссыз болғандықтан, оларға жазбаша түсініктемелер (титр) беріліп отырған. Түсініктемелер көбінесе орыс тілінде жазылып, ауылдық жердегі көрермендер фильмдердің мағынасын түсінбеген. Бұл қазақтар арасында кино арқылы үгіт-насихат жүргізуге үлкен кедергі болды. Орысша түсініктемелерді қазақшаға аударуға әрекет жасалады. Бірақ оның техникалық өңделуі арнайы кинофабриканы талап еткендіктен, республикадан тыс жерлердегі мекемелерге шығуға тура келді [11; 3].

Кинофильмдер қорының техникалық және сапалық кемшілігі 1933–1937 жылдардағы киноқондырғылардың өсімін баяулатты. 1935 ж. жалпы Қазақстан бойынша киноландыру деңгейі 7 киноқондырғыға (оның ішінде қалада — 2, ауыл-селода — 5) ғана өсті. Осы жағдайға қатысты, сол жылдары өлкелік партия комитетінің хатшысы қызметін атқарған С. Нұрпейісұлы мынадай пікір білдірді: «1935 жылы кино... орындары көбейген жоқ деуге болады. Бұл орындар жеткілікті ме? Бұл орындар тіпті жеткіліксіз. Бірақ, осы кино... орындарының өздері жұмыстарын үзбей жүргізіп отырса, көпшілік саясат пен мәдениет жұмысында осы орындардың өздері де айтарлықтай үлкен қызмет атқара алар еді. Бірақ солардың тең жартысы жұмыс істемей қарап отыр». Мысалы, Шығыс Қазақстан облысындағы 120 киноқондырғылардың 74-і жарамсыз болған [11; 3]. Осы жылғы шұғыл төмендеу белгілері екінші бесжылдықтың аяғына дейін жалғасып тұрды.

1935 ж. «Союзкинохрониканың» қазақстандық бөлімі Алматыда хроникалды киностудия болып қайта құрылады [4; 46]. Сол киностудияда жұмыс жасаған Г. Новожилов, студияда соғысқа дейін жылына бір-екі ғана фильм шығарылғандығын жазады. Негізінен, «Кеңестік Қазақстан» киножурналына көп көңіл бөлінген. Журнал социалистік құрылыс мәселелеріне арналды. Оны, түсірілген сюжет тақырыптарынан да байқауға болады: «Жаңа ферма», «Жаңа фабрика», «Жаңа магистраль», «Жаңа Қарағанды», «Қой совхозының стахановшылары», «Таня Быкованың звеносы», «Мақтаның гектарынан жүз центнерден алу үшін» және т.б. [2; 60].

30-жж. екінші жартысында кино саласын басқаруда бірқатар өзгерістер жүзеге асырылады. «Қазақкино» тресті 1936 ж. Қазақ АКСР-ның ХКК-нің жанындағы қала, ауыл-село кино орындарын басқару және киноландыру жөніндегі қазақ республикалық тресі болып қайта құрылады (Қазақ мемлекеттік киносы). Ал, 1938 ж. Қазақ мемлекеттік киносы базасының негізінде Қазақ КСР-ның ХКК-нің жанындағы Киноландыру істері жөніндегі Басқармасы құрылады [5; 296]. Осы өзгерістер киноландыру жүйесін дамытуға оң әсер етті.

Соның нәтижесінде 1938–1940 жж. аралығында киноқондырғылардың саны қайтадан жоғарылай бастады. Өсу қарқынындағы өзгеріс, әсіресе 1939 ж. байқалды. Бұл жылы олардың саны 15%-ға өсті. 1940 ж. да осы қарқын сақталды. Бірақ сол жылдардағы ілгерлеушілікті негізінен ауыл-селодағы қондырғылардың үздіксіз өсуін қамтамасыз етті. Себебі осы үш жылдың ішінде қаладағы киноқондырғылардың динамикасы бірқалыптылығын сақтай алмады. 1938 ж. қаладағы өсім белгілері айтарлықтай болмады, келесі жылы 38%-ға жоғарылады, ал 1940 ж. қайтадан 9%-ға төмендеді.

Қаладағы киноқондырғылардың санының ауыл-селоға қарағанда баяу өсуінің нәтижесінде, қала мен ауыл-селоны киноландырудың арақатынасы теңесе бастады. 1939 жылы 1 киноқондырғыға қаланың 5463 адамы келсе, ауылда ол 5614 адамға тең болды [10, 23; 12, 226; 13, 233–234].

Бірақ ауыл-селоны киноландырудағы көрсеткіштердің қалаға қарағанда жоғары болуынан, қаладағы киноландырудың деңгейі төмен деген пікір туындамауы қажет. Керісінше, халқы тығыз әрі жинақы орналасқан қаланы киноландыру оңай болды. Қалалы жерлерде көбінесе тұрақты киноқондырғылар орнатылды. Мысалы, 1932 ж. қаладағы барлық қондырғылардың — 83%-ы, 1937 ж. — 83,5%-ы, 1940 ж. 77%-ы тұрақты түрде жұмыс жасады [14, 157; 13, 233–234]. Ал, ауылдық-селолық елді мекендер шашыраңқы орналасты және ондағы адам санының, әсіресе ауылдарда өте аз болғандығы белгілі. Сондықтан ол жерлерде тұрақтыға қарағанда, жылжымалы киноқондырғылардың тиімділігі жоғары болды. Мысалы, 1932 ж. ауыл-селодағы қондырғылардың түгелге жуығы жылжымалы болса, 1937 жылы олардың үлес салмағы — 66%-ды, 1940 ж. — 61%-ды көрсетті [14, 157; 13, 233–234]. Тұрақтылармен салыстырғанда, жылжымалы киноқондырғылар жүйелі түрде техникалық тексеріс пен қосымша бөлшектерді қажет етті. Өйткені сол жылдардағы байланыс жолдарының нашарлығы және ыңғайлы көліктердің жоқтығы, олардың жиі істен шығуына жол берді. Осы жағдайларды ескере келгенде, қарастырылып отырған кезеңде қаладағы киноқондырғылардың өсімі төмен болса да, ондағы киноландыру сапасы жоғары тұрды.

30-жж. соңына қарай, Қазақстан тақырыбында көркем фильм түсіру қолға алына бастайды. 1938 ж. «Ленфильм» киностудиясында қазақ киноөнерінің тарихындағы алғашқы көркем фильм — «Амангелді» түсіріледі. Аталмыш фильмді түсіру барысында республикада жеке киностудия ашудың қажеттілігі анық байқалды. Ол туралы 1938 жылдың 9-желтоқсанында Қазақ К(б)П-ның ОК-нің хатшысы Н.Скворцов пен Қазақ КСР-ның ХКК-нің төрағасы Н. Оңдасыновтың КСРО-ның ХКК-нің төрағасы В. Молотовқа жазған хатында ашық айтылады [5; 306]. Олардың мәлімдеуінше, «Амангелді» фильмі Қазақстан үшін өте қымбатқа бағаланып және оның түсірілуіне көп уақыт кеткен. Мысалы, табиғи көріністерді бейнелеу үшін Қазақстанға Ленинград қаласынан қымбат тұратын экспедициялар шақырылып, ал кино түсіру кезінде қазақ актерлерін ұзақ уақыт Ленинградта

тұруға мәжбүр еткен. Ол актерлердің негізгі жұмысы театрларда болғандықтан, ол театрлардың жүйелі түрде қойылым көрсетуінде де олықылықтар орын алған. Сонымен қатар хатта тұрақты өндірістік базаның болмауы, кино мамандарын дайындау, ұлттық тақырыптағы бай материалдарды пайдаға асыру мүмкіндіктерін шектейтіндігі көрсетіледі.

Дегенмен, қазақтың алғашқы көркем фильмі — «Амангелдінің» Ресейде түсірілуі Қазақстанда киностудия ашудың әлі де ертерек екендігін білдірді. Себебі киностудия ашылғанымен, оны социалистік тақырыптағы киносценарийлермен үнемі қамтамасыз ету мәселесі күмәнді болды. Жазушылар әлі де болса социалистік реализм әдісінің негізінде шығармалар жазуға немқұрайлы қарады. 1939 ж. шақырылған жазушылар мен өнер қызметкерлерінің жиналысында жазушылардың киносценарийлерге байланысты қандай жұмыстар атқарғандықтары талқыланды [15; 75-п.]. Онда жазушылардың сценарий жазуды қолға алғандарымен, нақты нәтижелердің көрінбейтіндігі айтылады.

Осыған байланысты, тез арада жазушыларды сценарий жазу жұмыстарына жұмылдыру көзделеді. Негізгі тақырып кеңестік Қазақстанның жаңа дәуірдегі өмірі деп алынып, ал Исатай-Махамбет және қазақ батырлары туралы материалдар «алдағы жылдары пайдаланылуы мүмкін» деп, кейінге қалдырылады. Осы жиналыста Ғ.Мүсірепов пен Қ.Байсейітовтердің жазған киносценарийлеріне оң баға беріліп, ондай сценарийлердің туындауы Қазақстанда кинофабриканы ұйымдастыруға батыл кірісудің кепілі болатындығы ашық айтылады.

Республиканың жеке киноөндірісін ұйымдастыруға басқа да мәдени мекемелер қызығушылық танытты. 1939 ж. Қазақ киностудиясын тез арада құру мәселесін КСРО-ның Кинокомитеті алдында көтеруді сұрап, Қазақ академиялық драма театры ұжымы республиканың ОК мен ХКК-не хат жазады [16; 237]. Ұжым әртістері өздерінің қазақ ұлттық кинематографиясын қалыптастыруда барлық күштерін жұмсайтындықтарын білдіреді.

Бірақ орталық билік орындары Қазақстанда киностудия ашуға асықпай, өз шешімін 1941 ж. ғана жариялайды. Ескере кететін жағдай, көркем фильмдер киностудиясын ашуға 1941 ж. қыркүйек айында рұқсат берілсе, екі айдан кейін Алматыға «Мосфильм» мен «Ленфильм» киностудиялары көшіріліп әкелінеді. Сонымен, Қазақстан бейбіт уақытта аша алмаған киностудияға соғыс басталғанда ғана қол жеткізеді.

1928–1932 жж. бойында республикада киноқондырғылар саны өсті. Бірақ Қазақстанда кинофильмдер қоры қалыптаспады. Осындай жетіспеушіліктер 30-жж. орталық киноқызмет көрсету мекемелері үшін Қазақстанды пайда табудың көзіне айналдыруға жол ашты. Республикада жеке киноөндірісін ашып, кинофильмдер қорын жасау оларға тиімсіз болды. Оған қоса кинодраматургия саласы партия талаптарына сәйкес келетін шығармалар бере алмады. Осы себептер белгілі бір деңгейде Қазақстанның кино саласының дамуын тежеді. Сонымен бірге орталық киноқызмет көрсету мекемелерінің Қазақстанды әр түрлі фильмдермен, бағдарламалармен қамтамасыз етуде немқұрайлылық танытулары елдегі киноқондырғылардың үзіліссіз жұмыс жасап тұруына кедергі келтірді. Осы жағдай тұрақты, жеке кинофильмдер қорын қалыптастырмай тұрып, киноқондырғыларды жыл сайын көбейте берудің негізсіз екендігін іс жүзінде дәлелдеді.

1933–1937 жж. киноқондырғылардың өсімі баяулады. Алдыңғы бесжылдықпен салыстырғанда орташа өсім екі есеге жуық кеміді. Өсімнің баяулауы, бір жағынан, алдыңғы жылдарда орын алған киноқондырғылармен орынсыз қамтамасыз етуден сақтады. Осы кезеңде киноландыруды дамытуға республиканың билік орындары барынша қолдау білдірді. Дегенмен, Қазақстандағы киноландырудың техникалық және ұйымдастыру мәселелерінің көп жағдайда орталықтан шешімін табуы жергілікті билік орындарының бұл саладағы әрекетін шектеді.

1938–1940 жж. аралығында Қазақстандағы киноқондырғылардың өсімі жоғарылады. Әсіресе ауыл-селоны киноландыру жоғарғы қарқынмен дамыды. Осының нәтижесінде қала мен ауыл-селоны киноландырудың арақатынасы теңесе бастады.

Сөйтіп, кино саласының материалдық-техникалық базасы белгілі бір деңгейде қалыптасты. Бірақ аталмыш саланың мазмұны өзінің жұтандығымен көзге түсті. 30-жж. соңына дейін Қазақстанда социалистік реализм әдісі кинодраматургияда бірден қолданысқа енбеді. Осыған орай республикада халықтың кеңестік дәуірдегі бақытты тұрмыс-тіршілігін, кеңес өкіметінің қамқорлығын насихаттайтын хроникалды-деректі фильмдерді түсіру ғана дамыды. Бұл фильмдер күнделікті өмірдегі оқиғаларды сол қалпында түсіру негізінде іске асты. Әсіресе өнеркәсіп орындары мен ауылшаруашылығындағы жұмыскерлердің ауыр еңбегі бейнеленіп, ол бақытты болашақтың бастамасы деп түсіндірілді. Қарастырылып отырған уақытта Кеңестік тақырыптардан тыс жазылған

туындылар бақылауға алынып, оларға шектеу қойылды. Аталмыш идеологиялық қысым Қазақстанда көркем фильмдер студиясын ашу мәселесінің кейінге қалдырыла беруіне себепші болды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Советская культура в реконструктивный период. 1928–1941 гг. — М.: Наука, 1988. — 608 с.
- 2 *Новожилов Г.Н.* В объективе — жизнь. — Алма-Ата: Өнер, 1987. — 152 с.
- 3 ҚР ОММ Ф. 81 — Народный комиссариат просвещения КазССР (Наркомпрос КазССР) (1920–1936 гг.). — Т. 1. — Д. 1512. — Л. 21.
- 4 Очерки истории казахского кино. — Алма-Ата: Наука, 1980. — 270 с.
- 5 Кино Казахстана: киносправочник. — Алматы: Жібек жолы, 2000. — 394 с.
- 6 Культурное строительство в Казахстане (1918–1932 гг.): сб. документов и материалов. — Алма-Ата: Казахстан, 1965. — Т. I. — 567 с.
- 7 *Сиранов К.* Киноискусство Советского Казахстана. — Алма-Ата: Казахстан, 1966. — 400 с.
- 8 История советской политической цензуры. Документы и комментарии. — М.: Рос. полит. энцикл., 1997. — 672 с.
- 9 ҚР ОММ. Ф. 30 — Совет Народных Комиссаров КАСССР (СНК) (1920–1936 гг.). — Т. 2. — Д. 997. — Л. 5.
- 10 Всесоюзная перепись населения (ВПН) 1939 года: основные итоги. — М.: Наука, 1992. — 256 с.
- 11 *Нұрпейісұлы С.* Ауыл мен деревнядағы көпшілік-саясат және мәдениет жұмысы // Лениншіл жас. — 1935. — 12-сәуір. — 2–4-б.
- 12 Социалистическое строительство Казахской ССР за 20 лет. — Алма-Ата: УНХУ КазССР, 1940. — 283 с.
- 13 Народное хозяйство Казахстана за 60 лет: стат. сб. — Алма-Ата: Казахстан, 1980. — 272 с.
- 14 Казахстан — союзная республика: стат. сб. — Алма-Ата, 1937. — 212 с.
- 15 ҚР ОММ. Ф. 1778 — Правление Союза писателей Казахстана (1937–1965 гг.). — Т. 1. — Д. 68. — Л. 6, 14, 15, 75.
- 16 Культурное строительство в Казахстане (1933 — июнь 1941 гг.): сб. документов и материалов. — Алма-Ата: Казахстан, 1985. — Т. 2. — 283 с.

Л.Т. Тлегенова, Т.Қ. Сақабай

Развитие материально-технической основы киноиндустрии Казахстана в 1928–1941 гг.

В статье рассмотрено развитие материально-технической основы киноиндустрии, показана роль ее руководящих органов, а также производственно-техническая организация в довоенные годы. Авторы, исследуя вопросы создания и развития треста «Казахкино», выделяют отдельные недостатки в его деятельности. Подчеркнут непрерывный ежегодный рост данной отрасли благодаря оснащению ее материально-технической базы и положительному отношению власти к развитию киноиндустрии. Основываясь на архивных материалах, авторы показали уровень развития киноиндустрии в Казахстане в 1920–1940-е гг.

Ключевые слова: кинопроизводство, развитие материально-технической базы, кинофикация, трест «Восток-кино», трест «Казахкино», производственно-технические дела, кинооборудование, фонд кинопроката, киностудии, «Союзкинохроника».

L.T. Tlegenova, T.K. Sakabai

Development of material and technical basis of the film industry of Kazakhstan in 1928–1941

In the article considers development of a material fundamentals of the film industry, its governing bodies, as well as the technological organization in pre-war years. The authors of the article investigate questions of creation and development of Kazakhkino trust and allocate some minuses. They also emphasize the continuous annual growth of the given branch due to its equipment with material and technical resources and the positive relation of the power to development of the film industry. Based on archival materials, the authors show the level of development of the film industry in Kazakhstan in the 1920–1940th years.

Keywords: movie production, the development of material-technical base, the adaptation for the screen existed, trust «the East-movie» trust «Kazachkino», production and technical Affairs, equipment, Fund distribution, film studios, «Soyuzkinorynok».

References

- 1 *Soviet culture in the reconstructive period. 1928–1941*, Moscow: Nauka, 1988, 608 p.
- 2 Novozhilov G.N. *The lens life*, Alma-Ata: Oner, 1987, 152 p.
- 3 TSGA RK. F. 81 — *People's Commissariat of education of the Kazakh SSR (Narkompros of the Kazakh SSR) (1920–1936 years)*, 1, 15, 12, 21.
- 4 *Essays on the history of the Kazakh cinema*, Alma-Ata: Nauka, 1980, 270 p.
- 5 *Cinema Of Kazakhstan. Kinofront*, Almaty: Zhibek Zholy, 2000, 394 p.
- 6 *Cultural construction in Kazakhstan (1918–1932 yy.). A collection of documents and materials*, Alma-Ata: Kazakhstan, 1965, I, 567 p.
- 7 Siranov K. *Cinema of the Soviet Kazakhstan*, Alma-Ata: Kazakhstan, 1966, 400 p.
- 8 *History of Soviet political censorship. Documents and comments*, Moscow: Russian political encyclopedia, 1997, 672 p.
- 9 TSGA RK. F. 30 — *The Council of people's Commissars of KASSR (SNK) (1920–1936 years)*, 2, 997, 5.
- 10 *All-Union population census (VPN) 1939: Main results*, Moscow: Nauka, 1992, 256 p.
- 11 Nurpeiysuly S. *Leninshil Zhas*, 1935, April, 12, p. 2–4.
- 12 *Socialist construction of the Kazakh SSR for 20 years*, Alma-Ata: UNJU of the Kazakh SSR, 1940, 283 p.
- 13 *The economy of Kazakhstan over 60 years: Statistical collection*, Alma-Ata: Kazakhstan, 1980, 272 p.
- 14 *Kazakhstan Federal Republic. The statistical compilation*, Alma-Ata, 1937, 212 p.
- 15 TSGA RK. F. 1778 — *The Board of the Union of writers of Kazakhstan (1937–1965)*, 1, 68, 6, 14, 15, 75.
- 16 *Cultural construction in Kazakhstan (1933 – June 1941). A collection of documents and materials*, Alma-Ata: Kazakhstan, 1985, 2, 283 p.